

ISSN : 1301-1197

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

1. Sayı

SİVAS - 1996

ARAP EDEBİYATINDA ATASÖZLERİ (MESELLER)

Yrd. Doç. Dr. Selahattin YILMAZ*

Mesel kelimesi lügatta şibih, benzerlik, örnek anlamına gelir. İstılahta ise, kabul görüp yayılan ve herkes tarafından kullanılarak meşhur olan sözlere denir. Bu gibi sözlerin yeri geldikçe kullanılmasına **darb-ı mesel** denir. Mesel kelimesinin çoğulu ise **Emsâldir**¹. Biz Türkçede bunlara **atasözleri** demekteyiz.

Gelişmiş dillerin dışında kalan dillerde de atasözlerini görmekteyiz. Hemen hemen hiçbir dil bundan hali değildir. İlim ve medeniyet yönünden birbirlerinden çok uzak milletlerde de aynı tarzda mesellere rastlamaktayız².

Meselin özelliği, veciz ve her devirde tazeliğini muhâfaza etmiş olmasıdır. Dillerde dolmuş, okumuş veya okumamış herkes tarafından kabul edilmiş olması onun veciz oluşunun, tazeliğini muhafaza edişinin bir delilidir. Farabi meseli, "okumuş veya okumamış herkesin kabul ettiği ve her yerde söylediği bir sözdür" şeklinde tarif etmekte ve sözüne devamla "mesel, hikmetli sözün en belîğ olanıdır. Çünkü insanlar tazeliğini koruyan ve çekiciliği olmayan hiçbir söze iltifat etmezler" demektedir. Ebu Ubeyde ve İbrahim en-Nazzam gibi alimler de mesellerde şu özellikleri aramaktadırlar: Sözün veciz, manasının isabetli ve teşbihinin güzel olması³.

Mesel, hakikatleri en güzel bir şekilde tasvir edip, az kelimelerle çok mana ifade eder. Mesela; dâhî, görüşü isabetli, en kısa yoldan işlerini tedbire muktedir birisinin hali meselle anlatılmak istenirse bu öyle veciz ve güzel kelimelerle ifade etmek gerekir ki, muhatap o sözü duyunca, onu gözüyle görmüş gibi olsun. Arap bu tip insanı şu ifade ile canlandırmıştır:

يَعْرِفُ مِنْ أَيْنَ تُؤْكَلُ الْكَتِفُ

Dinleyenler tarafından söyleniş sebebi bilinen meseli söylemek gerekir. Nice mesel vardır ki manası anlaşılır halde de olsa ondan ne kastedildiği anlaşılabilir. Mesela :

إِنْ يَبِغْ عَلَيْكَ قَوْمُكَ لَا يَبِغْ عَلَيْكَ الْقَمَرُ bu türdendir. Bu sözün manası gayet açıktır, terki de hâzif yoktur. Eğer bu söz, söyleniş sebebini bilmeyen birisinin yanında söylenirse, maksada ulaşamaz. Zira söylendiğinde ne kastedildiği anlaşılabilir. Bu söz şunun için söylenmiştir: Bir topluluk ayın ondördünde geceleyin münakaşa ediyorlarmış. Bazıları ay varken güneşin olduğunu iddia ediyorlarmış. Bazıları da güneş doğmadan ayın kaybolduğunu savunuyormuş. İçlerinden birisini gerçeği açıklaması için hakem tayin etmişler. Birisi hakeme, bir fikir ortaya

*- CÜ. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1- İbn Manzur Cemaluddin Muhammed, Lisânul- Arab, Beyrut 1300 (MSL); el-Meydani Muhammed b. Ahmet İbrahim Mecmeu'l-Emsal Mısır, 1978, 1-8 ; et-Trablusi İbrahim b. es-Seyyid Ali, Feraidul Leal fi Mecmei'l-Emsal B- eyrut, 1312, 1-13; Hüseyin Muhammed el-Hızır, Mecelletul- Ezher, Mısır, 1933, s:570

2- Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e. s:570

3- el- Meydani, a.g.e. , 1, 7-8 Hüseyin Muhammed el Hızır, a.g.e. s:570

attığını ve kavminin bunu kabul etmemekle kendisine zulmettiğini söyler. Hakem de ona şöyle der⁴:

إِنْ يَبِغْ عَلَيْكَ قَوْمُكَ لَا يَبِغْ عَلَيْكَ الْقَمَرُ

Mesel bazan da istiare şeklinde kullanılır. الصَّيْفُ ضَيَّعَتِ اللَّيْلُ sözünde olduğu gibi.

Bu meselin söylenmesine şu olay sebep olmuştur. Bir kadın, zengin yaşlı bir erkekle evlenir. Bir müddet sonra kocasının kendisini boşamasını ister ve o da boşar. Bilahare fakir bir gençle evlenir. Bu ikinci evlilikten sonra da zaman zaman eski kocasından kendisine süt göndermesini ister. Adam da الصَّيْفُ ضَيَّعَتِ اللَّيْلُ demiş⁵Bu cümledeالصَّيْفُ " zarfiyyet üzere mensuptur.

Mesel bazen de benzetmek için kullanılır:

" هُوَ كَالضَّمْرِ يُشْتَهَى شُرْبًا وَيَخَافُ صُدَاعًا " sözü bu türdendir. Bu mesel, yanına gidilmek istenilen, fakat şerrinden korkulan birisinin durumunu bildirmek için söylenmiştir⁶.

Mesel bazen de hakiki manada kullanılır. " أَسَيْدٌ مَنْ اتَّعَطَ بِغَيْرِهِ " gibi. Bu atasözü başkalarının başına gelen musibetlerden ders alan ve kötülüklerden sakınan bir adamın halini anlatmak için söylenmiştir⁷.

Bir atasözünün veciz ve yaygın söz olması gerektiğini söylemiştik. Bu tür ifadeye **hikmetli söz** de denir. Yani kötülüklerden nehyeden ve iyiliğe sevkeden söz demektir.

" إِنْ لَّمْ تَنْبِتْ لَأَرْضًا قَطَعَ وَلَا ظَهْرًا أَبْقَى " bu tür atasözlerdendir. Toplumdan veya arkadaşlarından ayrılarak tek başına hareket eden, sonra da musibete dūçar olan bir kişi hakkında söylenmiştir⁸.

Meselin özelliklerine sahip olan, fakat herkesçe bilinmeyen, sadece kültürlü kişiler tarafından kullanılan hikmetli sözlerde vardır ki bunlara Arap edebiyatçıları "**nadire**" adını vermişlerdir. Yine mesellerden bazıları vardır ki başlı başına bir cümledir. Mesela " رَبُّ أَخٍ لَكَ لَمْ تَدُهُ أُمَّكَ .. " ⁹veya " حَبُّكَ الشَّىءُ يُعْمِي وَيَصْمُ " ¹⁰ gibi. Bazen de cümlelerin bir parçası olur. " إِنْ الْمَقْدَرَةَ تَذْهَبُ الْحَفِظَةُ " ¹¹ gibi. Bu cümlelerin aslı,

" لَوْلَا أَنْ الْمَقْدَرَةَ تَذْهَبُ الْحَفِظَةُ لَانْتَقَمْتَ مِنْكَ " dir. Birisi öç almak istediği adamı arar ve nihayet bulup yakalar. Fakat intikam almaktan vageçerek bu sözü söyler ve onu bırakır¹².

Meseller cümle yapısı bakımından hatalı iseler, kesinlikle düzeltilmezler. ez-Zeccac, Edebül-Katip şerhinde bu konu ile ilgili şunu söylemektedir. "Bazen meseller kaidenin dışına çıkar ve işitildiği gibi söylenir. Eğer kendilerine bir düzeltme yapılırsa mesel olmaktan çıkar¹³.

Cahiliyye devri Arap meselleri, devrinde söylenen Babilce, İbranice, Habeşçe mesellerden kat kat üstündü. Çünkü tescil ve tedvin edilişi bakımından onlardan fazla itina görmüştür.

4- el-Meydani, a.g.e., I, 46-47; et-Trablusi, a.g.e., I, 27; Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 571

5- İbn Manzur, a.g.e., SYF mad., Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 571

6- Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 571.

7- a.g.e., s. 572. Mesl için bkn. el-Meydani, a.g.e., I, 10.

8- Hüseyin Muhammed; el-Hızır, a.g.e., s. 572.

9- el-Meydani, a.g.e., I, 10; et-Trablusi, a.g.e., I, 12.

10- el-Meydani, a.g.e., II, 31; et-Trablusi, a.g.e., I, 243.

11- el-Meydani, a.g.e., II, 20; et- Trablusi, a.g.e., I, 17,; Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 572.

12- Hüseyin Muhammed, el-Hızır, a.g.e., s. 573.

13- Hüseyin Muhammed, el-Hızır, a.g.e., s. 573.

Arapların cahiliyye devrinde kıssalar, haberler ve meseller gibi kültürlerin fişkırdığı kültür merkezleri de vardı¹⁴.

Arap atasözleri devre olarak üç kısma ayrılır:

1- el-Emsalü'l-Kadime: Arap meselleri diye bildiklerimizin en eskisidir. Cahiliyye devrini içine alır ve Abbasi Devletinin başlangıcına kadar devam eder.

2- el-Emsalü'l-Cedide: Abbasi Devletinin başlangıcından XIX. asrın başlarına kadar devam eder. Mesellerin birtakım risale ve kitaplarda toplanmaya başlayıp geliştiği dönemdir.

3- el-Emsalü'l-Hadise: XIX. asırdan XX. asra kadar Avrupalıların Suriye, Mısır ve diğer Arap ülkelerinde topladıkları mesellerdir. Cahiliyye devrinden sonra bazı mesellerin sahifelerde toplanmış olduğu da iddia edilmektedir. Fakat bunlardan zamanımıza birşey ulaşmamıştır. Bu devrin şairlerinin, şiirlerini emsal ile doldurdukları bir vakiadır. Çünkü İslamın getirdiği içtimai değişiklik, bu sözlerin doğmasına tesir etmiştir. Şüphesiz bu tesir, önce Arap şiirine, sonra da mesellere olmuştur¹⁵

Kur'an-ı Kerim'de pek çok mesel vardır. Bu mesellerden çeşitli yönlerden istifade edilmiş ve hâlâ da edilmektedir. Tezkir, va'z, zecr, ibret gibi yönlerden giderek ahlaki bir netice çıkarmak için, insanları tenbih ve teşvik etmektedir. Yine Kur'an'daki bu meseller, medih ve zem için olduğu gibi, bir işin ehemmiyetini anlatmak, kötülüğünü ortaya koymak, iyiliğe teşvik etmek için de olabilir¹⁶. Ebu Hüreyre'den rivayet edilen bir hadiste, Peygamber (S.A.V.) şöyle buyurmuşkur. Kur'an beş eşas üzere nazil olmuştur: Helal, Haram, muhkem, müteşabih ve emsal. Helal olanı işleyin, haramdan kaçının, muhkeme tabi olun. müteşabihe inanın ve mesellerden de ibret alın¹⁷. Maverdi "Emsal ilmi Kur'an ilimlerinin en büyüklerindedir. Ama insanlar bundan gafildirler" demiştir. İmam Şafii "Kur'an ilimlerini ve onda zikredilen emsali bilmek, her müctehidin bilmesi gerekli olan ilimlerindedir" demekte ve emsalin ehemmiyetini belirtmektedir¹⁸

Kur'an'ı Kerim'de çokça emsal zikredilmiştir. Peygamber (S.A.V), diğer Peygamberler ve hükemanın sözlerinde emsal yaygın bir haldedir. Ayrıca İncil'in bölümlerinden birisinin adı da Emsal'dir¹⁹.

Kur'an'ı Kerim'deki mesellerin zikredilişinin gayesi açık olarak anlaşılmaktadır. Mealini verdiğimiz şu ayetler düşünüldüğünde bu gaye açıkça anlaşılacaktır: Bu meseller (yok mu) işte biz oları, insanlar düşünsünler diye söylüyoruz²⁰. "Andolsun ki biz bu Kur'an'dan insanlar için nasihat kabul etsinler diye, bu meselden (örnekler) gösterdik²¹ "

İşte meseller, biz onları insanlar için söylüyoruz. Fakat alim olanlardan başkası onları anlayamaz²²

Kur'an'ı Kerim, sahih ve sâlim olarak bize ulaşan fasih Arapça'nın ilk vesikasıdır. Ayrıca kitâbî mesellerin ilk şahididir. O, veciz veya uzun sayılabilecek bir takım meselleri içinde bu-

14- A. dulmeci Abidin, el-Emsal fi'n-Nesri'l-Arabiyyi'l-Kadim, Mısır, 1956, s. 26.

15- Rudolf Zellaheim, el-Emsalü'l-Arabiyyetü'l-Kadime, Arapçacaya trc. Ramazan Addüttevab, Beyrut, 1971 s: 42-43 Cerrahoğlu İsnail, Tefsir Usulü, s: 174-175.

16- el-Münavi Muhammed Abdurrauf, Feyzu'l- Kadir Şerhu'l Cam'i's-Sağir, Mısır, 1938, III, 56

18- es-Suyuti, Cemaluddin Abdurrahman, el-İtkan fi Ulûmi'l- Kur'an, Mısır 1951, II,131; es-Suyûti, Mu'taraku'l -Akrân fi l'câzi'l -Kur'an , tsz. Mısır, I, 466.

19- ez-Zemahşerî, Caullah Ebu'l- Kâsım Muhammed b. Ömer, el-Keşâf, Mısır 1966, I, 195; es-Suyûti, Mutereku'l -Akrân, I, 466.

20- Haşr - 21.

21- Zümer- 27.

22- Ankebût- 43.

lundurmaktadır. İslam alimleri telif ettikleri dini ve edebi eserlerinde bunları toplamış, hatta bazıları Emsâlu'l-Kur'an adı altındaki müstakil eserler meydana getirmişlerdir.

Kur'an'da meseller başlıca üç çeşittir:

1- el- Emsâlu'l- Kâmine : Kur'an bunların mesel olduğunu açıkça beya etmiştir. Bunlar İslam alimleri nazarında meseldir. Yani mânâ yönünden mesel sayılmışlardır, lâfız yönünden değil. Bu sebepten de onlara el- Emsâlu'l-Kâmine ismi verilmiştir. Mesela

خير الامور اوسطها meselenin muhtevası Kur'an'da dört yerde vardır²³

a- لا فَارِضٌ وَلَا يَكْرُ عَوَانُ بَيْنَ ذَلِكَ 24

b- وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ 25

c- وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا 26

d- وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا 27

Yine " مَنْ جَهِلَ شَيْئًا عَادَاهُ " meselinin muhtevası Kur'an'da iki yerde vardır:

a- بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعَلَمِهِ 28

b- وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَمَسَّحُوا بِهَا آفًا قَدِيمًا 29

Şurası iyi bilinmelidir ki, bu ayetler sadece bildiğimiz mânada bir mesel değildir. Zira mesel mücerred bir mânâyı kendisinde bulundurur. Halbuki Kur'an böyle değildir. İslam alimlerinin bu tür ayetlere el- Emsâlu'l- Kâmine demeleri, onlara mahsus bir adlandırmadır, yoksa bu konuda bir nass mevcut değildir³⁰

2- El- Emsâlu'l - Muceze: Bu tür mesellere, **el-Emsâlu'l- Mürsele** de denilmektedir. Bunlar mesel olma özelliğini, Kur'an nazil olduktan ve müslümanlar arasında yayıldıktan sonra kazanmışlardır. Bu tür mesellere şu ayeti misal olarak verebiliriz³¹

a- لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ 32

b- لِكُلِّ نَبِيٍّ مُّسْتَقَرٌّ 33

c- أَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرِيبٍ 34

23-es-Suyûti, el-İtkân, II,,132; Mu'tereku'l-Akran I,466; Abdulmecid Abidin a.g.e., s:135

24- Bakara- 68

25- İsra- 29.

26- İsra- 110.

27- Furkan- 68.

28- Yunus .39.

29- Ahkâf , 11.

30- el-İtkân II, 133; Mu'tereku'l-Akran,I,466;Abdulmecid Abidin,a.g.e.,s:136.

31- el- İtkân,II, 133;Mu'tereku'l- Akran,I,466; Abdulmecid Abidin a.g.e., s:136

32- Al-i İmran- 92

33- En'am -67.

34- Hûd-81.

d- 35 أَلَا نَحْصَحُصَ الْحَقُّ

3- El-Emsâlu'l-Kıyasiyye : Bu tür meseller uzun ve kitabî olan mesellerdir. Meselâ; وَأَضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا

Bazen bu mesellerde, mesel kelimesiyle beraber teşbih edatı da kullanılır:

36 وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَذَرِّعٍ 37. Bu çeşit mesellere el-Emsâlu'z-Zahire de denir.³⁸

Atasözleri mahiyetleri itibariyle muayyen bir şahsın seri sayılmamakla beraber, bunların birtakım kimselere atfedilmesine çalışılmıştır. Bunların bir kısmı peygambere veya ashabına ya da onların dışında diğer İslam büyüklerine atfolunmaktadır. Atasözlerinden bazıları da manzum olarak rastlamaktayız. Şairlerin divanlarında bulunan bu atasözlerinin kendileri tarafından mı icad edildiği, yoksa sadece onlar tarafından manzum şekle mi konulduğu hakkında hüküm vermek güçtür. es-Sukkerî ve Uyeyne b. el-Minhel bu türlü atasözlerini toplamıştır³⁹.

Emsal konusunda yapılan telifatla ilgili ilk çalışma, Emevi hilafetinin ilk devirlerine rastlar. Denilmektedir ki, bu dönemde ilk defa Ubeyd b. Şarya (ö. 81 h.), Seher b. Abbas (ö. 96h.), Alkama b. kerim el-Kilâbî (ö. 112h.) emsal konusunda eser telif etmişlerdir. Bunların telif ettikleri eserlerin kaybolduğu da bir gerçektir. Her ne kadar bu üç zattan önce, cahiliyye devrinin sonlarına doğru emsal konusunda bazı sayfeler yazıldığı söylenirse de bunlar hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Suriye'de Emevî Hilafeti son bulduktan sonra, yerine geçen Abbasî Devleti'nin gücü yerleşmeye başlayınca, bu yeni İslam devletinin kültür merkezi kurulmaya başladı. Bilanare bu kültür merkezi Irak'a geçti. O devirde ulema yetiştirmekle meşhur olan medreseler kuruldu. Böylece bu medreselerin ilk alimleri, emsal konusunda da kitap telif etmeye başladılar. Abbasî'lerin bu döneminde emsal ile ilgili ilk eseri, eş-Şarkî b. el-Katamî (ö.158h.), Ebû Ömer b. el-Alâ (ö. 160h.), el-Mufaddal b. Muhammed ya'la ez-Zabiy (ö. 170h.) vermişlerdir. el-Mufaddal b. Muhammed'in yazdığı Kitabu'l-Emsal isimli eser ilk olarak İstanbul'da, hicri 1300 tarihinde neşredilmiştir. Daha sonra bu nüsha Kahire'de aynen tabedilmiştir⁴⁰.

Bu konuda eser yazmış bir çok müellif ve eser tesbit etmiş olmamıza rağmen, bir kaç müellif ismi vermekle yetineceğiz. Yukarıda zikrettiklerimizden başka, bu konuda eser yazmış zevattan bazıları şunlardır: el-Asmaî (ö. 216h), Ebû Ubeyde (ö. 223h), el-Cahız (ö. 255 h.), İbn Kutaybe (ö. 276 h.), el-Enbârî (ö. 356 h.), el-Kuşayrî (ö. 465h.), ez-Zamahşerî (ö. 538 h.).

Bu sahada Batı aleminde de çalışmalar olmuştur. Mesela; Freytag'ın Arabum Proverbia'sını, Rudolf Zellheim'in Ramazan Abdu'ttevvab tarafından Arapçaya çevrilen, el-Emsâlu'l Arabiyyetu'l-Kadîme'si, C. Brockelmann'ın Fabel und Tiermarchen in Der alteren Arab'ını söyleyebiliriz.

35- Yusuf-51

36- Fetih-29

37- Bakara, 17

38- el-İtkân, II, 132; Mu'tereku'l-Akran, I, 46

39- Brockelmann C, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1960, MESEL mad.

40- Rudolf Zellheim, a.g.e., s. 71-72